

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय आलो वा.

दा. क्र. 2962

2962

प्रकृत व

7

IRBF-0102172

IRBK-0102172

मय १९५२

स. ग्रं. सं. ठाणे

विषय वाड-वाडभय

वा. नं. ११६

ग्र. सं. ठाणे

विषय वाड-वाडभय

वा. नं. ११७

भकुलचंद्र

जीवन-चित्र

[मूल्य ७ आणे.]

५

‘अमर ज्योति वाङ्मय’

(१) ५ डिसेंबर १९४३ च्या आमच्या योजना-पत्रकांत जाहीर केल्याप्रमाणे, प्रस्तुत (‘ज्योति-सामंत-स्मारक’) संस्थेचा, दरवर्षी दिवाळीक धनत्रयोदशीच्या दिवशी, एकाच गटांत, लहान मोठीं विविध वाङ्मयाचीं सर्वांग-सुंदर पुष्पे प्रकाशित करण्याचा संकल्प, आज या पहिल्या गटाच्या रूपाने मूर्त स्वरूपांत येत आहे.

(२) प्रत्यक्ष कार्याला अवधि फार थोडा; कागद-छपाई-महर्गता-नियंत्रणे इत्यादींची प्रातिकूल परिस्थिती; पण असल्या अनेक अडचणीं-तून वाट काढून, वर उल्लेखिलेल्या पत्रकांत कल्पिलेल्या एकूण अठरा पुष्पांपैकीं शेवटीं फक्त बारा पुष्पेच कां होईनात, तेवढी तरी बालक-जगाला सादर करणे आम्हाला शक्य होत आहे. या बारा पुष्पांपैकीं (तीन पुष्पे थोडी अपूर्ण मुद्रित असल्यामुळे) आज धनत्रयोदशीला आम्ही फक्त नऊ पुष्पेच प्रकट करीत आहो. तीं उरलेलीं तीन, ५ डिसेंबर १९४४ रोजी आम्ही बाल-रसिकांच्या हातीं देऊ शकूं, अशी आम्हाला खात्री आहे.

आपल्यापुढे असलेल्या या पुष्पांचे चोखंदळ रसिक पालकांनीं एकदां अवलोकन केल्यावर—आपल्या बालकांना तीं सर्व दृष्टीने फार आवडतील, त्यांना उद्बोधक व साहाय्यक होतील, अशी त्यांची खात्री होईल, यांत आम्हाला संदेह नाही.

(३) उगवत्या-वाढत्या पिढीला आनंद-ज्ञान-दायक असे नव्या दृष्टीचे, पद्धतशीर, सात्विक-सोज्ज्वल आदर्श वाङ्मय, तज्ञांकडून सुदृढ लिहवून घेऊन उपलब्ध करून द्यावयाचे हा या स्मारक संस्थेचा मनोदय आहे. तो अधिक सुलभ व्हावा, म्हणून विषयपरत्वे ‘मनोरंजक’ व ‘ज्ञान’ असे आम्ही मुख्य दोन स्थूल विभाग कल्पिले आहेत वयपरत्वे—(१) ‘शिशुश्रेणी’ (वय वर्षे ७ पर्यंत), (२) ‘बाल-श्रेणी’ (वय वर्षे १२ पर्यंत), (३) ‘किशोर श्रेणी’ (वय वर्षे १४,) व (४) ‘कुमार-श्रेणी’ (वय वर्षे १७ पर्यंत) आम्ही सर्वसाधारण चढते टप्पे ठरवले आहेत. आणि याच विषय-विभागांच्या व वयाच्या-टप्प्यांच्या स्थूल आराखड्याचा अधिक सूक्ष्म विचार दखून त्यांत बसणाऱ्या सर्व प्रकारच्या विविध आकर्षक पुस्तकांचा दरवर्षी होणाऱ्या आमच्या असल्या प्रकाशनगटांत समावेश होईल, अशी काळजी घेण्याचा आम्ही प्रयत्न करणार आहो.

कुमार-श्रेणी

[मनोरंजन]

म. प्र. सं. ठाणे

०१.११.१७२

नॉ९ कं - २९७२

प्र फु ल्ल चंद्र

[आचार्य प्रफुल्लचंद्र रे]

यांचे जीवनचित्र

म. प्र. सं. ठाणे, धाबनालख बाजार

म. प्र. सं. ठाणे, २९.७.२०१७

लिखक: डॉ. वि. वा. ...

श्री. ना. गो. तवकर बी. ए. एस्. टी. सी

[प्रिन्सिपॉल, 'दादर विद्यामंदिर' दादर, मुंबई.]

खुबीर सामंत संपादित

अमर

ज्योति वाङ्मय

IRBK-0102172

IRBK-0102172

मूल्य ७ आणे

धनत्रयोदशी

१८६६

१९४४

प्रथमावृत्ति

माझे शिक्षणतज्ज्ञ स्नेही श्री. ना. गो. तवकर यांनी, हळुवार व रसिक लेखणीने चितारलेले, आचार्य प्रफुल्लचंद्र रे यांचे हे जीवन-चित्र तुमच्या हाता देतांना मला आनंद होत आहे, तुमच्याबद्दलच्या नैसर्गिक आवडीमुळे व वाटणाऱ्या कळकळीमुळेच चरित्र-लेखनाच्या ओघांत लेखकाने मांडलेली स्वतःची मते—विचार तुम्हालाही ग्राह्य वाटण्यासारखे आहेत. प्रफुल्लचंद्रांचे चरित्र तर प्रत्येक देशाभिमानी, महत्वाकांक्षी कुमार-कुमारीस उद्बोधक व दर्शक होईल. रविंद्रनाथ टागोरांनी म्हटल्याप्रमाणे... प्रफुल्लचंद्र ' पुष्कळ झाले '... तुमच्याच पिढीतून ते महत्वाकांक्षेने वाढले, तर आपल्या मायभूमीचे दारिद्र्य-पारतंत्र्य धुक्याप्रमाणे विरून नाही का जाणार ?—

—त्या दृष्टीने या जीवन-चित्राच्या वाचनाचा उपयोग करा.

तुमचा-संपादक—' अमर ज्योति वाङ्मय '

पालकांस— ★

आमच्या संस्थेमार्फत ' चरित्र-कथा ' या विभागातून आम्ही या पुस्तकाप्रमाणेच सर्व थोर पुरुषांचीं जीवन-चित्रे, आपल्या मुलांमुलींसाठी तयार करवून घेणार आहो. त्यांत आम्हाला आपले सहकार्य पाहिजे आहे.

केवळ मनोरंजनाच्या पुस्तकांपेक्षा असल्या चरित्र वाङ्मयाचा मुलांच्या वाढत्या महत्वाकांक्षी मनावर अजाणता परिणाम होतो; त्यांच्या अंगांतील नैसर्गिक सुप्त कार्यशक्ती खुल्या होतात. या दृष्टीने त्यांच्यापुढे मधून मधून असले आदर्श वेळींच ठेवणे जरूर असते, हे आपल्यासारख्या सूज्ञांस मुद्दाम सांगण्याचे कारण नाही. तेव्हा असल्या पुस्तकाना मनोरंजनाच्या पुस्तकांइतकाच आश्रय मिळावयास पाहिजे. तरच या प्रकारच्या प्रकाशनांची वाढ होणार.

या दृष्टीने आपला आश्रय जमेस धरून आम्ही अशी व अशा स्वरूपाची दुसरी चरित्र-कथात्मक पुस्तके प्रकाशनासाठी तयार करीत आहो.

आपला नम्र-संपादक,

[सर्व हक्क प्रकाशका-स्वाधीन]

—: मुद्रक :—

अनंत वा. देसाई, एम. ए.

लॉयल प्रिंटिंग प्रेस,

१३-१९ हमाम स्ट्रीट,

फोर्ट, मुंबई.

—: प्रकाशक :—

सौ. स्नेहल सामंत, पी. ए
चालक, 'अमर ज्योति प्रकाशन'

१४ बी. हरजीवनदास एस्टेट

विहन्सेन्ट रोड : दादर .

मुंबई १४.

आचार्य प्रफुल्लचंद्र रे.

१ भूमिका.

सूर्य उदयास येतो, दुपारी जास्त तेजस्वी होतो, सायंकाळीं पुनः तो क्षीण होतो. व नंतर रात्रौ नाहींसा होतो; पण सकाळीं पुनः उगवतो. हें रहाटगाडगें दररोज चालूं असतें. जगांत प्रत्येक वस्तूचीं हीं स्थित्यंतरे होतात; व एकसारखीं रहाटगाडग्याप्रमाणें त्यांची चढ--उतर चालूं असते. मनुष्याच्या व देशांच्याही बाबतींत अशीच 'चढ-उतर' पहावयास मिळते.

कांहीं शतकांपूर्वीं अमेरिकेचें अगदीं नांवहीं कोणास माहीत नव्हतें. अंधारांत असलेला तो अमेरिकाखंड नुसता उदयासच आला असें नाहीं, तर आज त्याचें तेज सर्व जगभर कसें पडलें आहे हें आपणां सर्वास माहीत आहे. हें दृश्य आपल्याला बोधप्रद नव्हे काय ?—

ज्यावेळीं हिंदुस्थान सुधारणेच्या अत्युच्च शिखरावर होता, त्यावेळीं इंग्लंड वगैरे राष्ट्रे पूर्ण जंगली स्थितींत होती. परंतु लवकरच पूर्वेकडचा सूर्य पश्चिमेकडे जाऊं लागला; पश्चिमेकडील देश दिवसेंदिवस उदयास येऊं लागले व आशियाखंडावर अंधार पडूं लागला. पण ही जाणीव आपल्याला नव्या कार्यास, नव्या प्रयत्नास उद्युक्त करील, तरच आपल्या जन्माचें सार्थक !

या अज्ञानांधकारानें आपणांस आतांपर्यंत घेरलें होतें. खरेंच; परंतु चाकाच्या धावेप्रमाणें कोणतीही स्थिती स्थिर नसते. एकसारखी खाली-

वर होते; त्यामुळेच पूर्वेकडे आतां पुनः ज्ञानरवि उदयास येण्याची सुचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. समाधानाचीच गोष्ट आहे. अतिपूर्वेकडील जपान तर ज्ञानाच्या बाबतींत पाश्चिमात्यांची बरोबरी करूं लागला आहेच; पण चीनवरच आपल्या हिंदुस्थानवरही लवकरच ज्ञानरवि आपली कृपा-दृष्टी वळवील, अशी स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. मनें आशावंत ठेऊन, अनुदिन अधिकाधिक जोरकस प्रयत्न झालेच पाहिजेत.

— २ —

“हिंदुस्थानच्या प्रभातकालाला चांगलीच सुरवात झाली आहे!” हें शुक्राप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी तारे या देशांत उदयास येत आहेत, यावरूनच सिद्ध होत आहे. हे अतितेजस्वी तारे हिंदुस्थानच्या सर्वच भागांत एका-मागून एक उदयास येऊन गेले आहेत, येऊं लागले आहेत.

सर रामन्, विश्वेय्या, गोखले, टिळक, गांधी, स्वामी रामतीर्थ, लाला लजपतराय, नेहरू पितापुत्र, राममोहन राय, रविन्द्रनाथ टागोर स्वामी विवेकानन्द, सर जगदीशचंद्र बोस, आचार्य रे, बाबु राजेन्द्र-प्रसाद—एक ना दोन,....किती तारे जन्मास आले आहेत व येत आहेत! या सर्व ताऱ्यांनीं, आपला प्रकाश हिंदुस्थानच्या बाहेर—सर्व जगभर—पसरविला आहे.

वरीलपैकीं एकही व्यक्ति प्रांतीय गणली जात नाही; ती भारती-यच मानली जात आहे; तरी पण ज्या ज्या प्रांतांत त्या व्यक्ति जन्मास आल्या त्या प्रांतांनाही त्यांनीं विशेष महत्व प्राप्त करून दिलें आहे.

सर रामन् वगैरेंनीं मद्रास प्रांताला शोभा आणली; तर टिळक—गोखल्यांनीं महाराष्ट्राचें नांव उज्ज्वल केले. महात्मा गांधींनीं गुजराथला शहाणे करून सोडले; (ते तर सर्व जगाचाच विषय होऊन बसले आहेत.) लाला लजपतराय ‘पंजाबचा सिंह’ ठरले. खान अब्दुल गफार-खान बायक्य प्रांतांत ‘दुसरे गांधी’ म्हणूनच प्रसिद्ध झाले आहेत. टागोरादि

असंख्य बंगप्रांतीयांनीं तर बंगालला प्रतिभासंपन्नांची जन्मभूमि, कर्मयोग्यांची कर्मभूमि व दधीचि ऋषींनाही मागे टाकणाऱ्या त्यागभूमीची त्यागभूमि ठरविली आहे. याप्रमाणे हिंदुस्थानच्या प्रत्येक भागांत कोणी ना कोणी थोर पुरुष चमकत आहे.

— ३ —

आपल्या चरित्र नायकाचा जन्म बंगालांत झाला. हा बंगप्रांत अनेक प्रकारे इतका संपन्न आहे, कीं, प्रत्येकास वाटावे त्या प्रांतांतच आपण जन्मास यावे.

कारण, तेथेच जगास दिपविणारे टागोरांसारखे द्रष्टे जन्मास येऊन चिरंजीव वाङ्मय उत्पन्न करून गेले. (त्यांनीं 'नोबेल-प्राइज' सारखे जगांतील पहिल्या नंबरचे बक्षीस मिळविले.) सर जगदीशचंद्र बोस व सर प्रफुल्लचंद्र रे यांच्यासारखे शास्त्रज्ञ येथेच होऊन गेले; देशा-कारितां आत्मयज्ञ करणारे, अचाट कृत्य करणारे व निःसीम देशसेवा करणारे वीर, बंगालइतके दुसऱ्या कोणत्या प्रांताने अलीकडल्या काळांत उत्पन्न केले आहेत ? राजकारणांत पुढारपणही या प्रांताने थोडे थोडे घेतले नाही. या प्रांतांतच जगांतील काहीं श्रेष्ठ उद्योगधंदे आहेत. हिंदुस्थानांतील दुसरा कोणता प्रांत या प्रांताइतका संपन्न आहे ? हिंदुस्थानांतील अत्यंत पवित्र नदी जी भागिरथी, ती याच प्रांताला पुनीत करते; व हिंदुस्थानास अत्यंत पवित्र व उपकारक, त्याचप्रमाणे जगांत पहिले स्थान पटकविणारा हिमालय, याच प्रांताच्या उत्तरेस, त्याला छाया-दायक झाला आहे.

— ४ —

हिमालयाच्या डोंगरांवरून वाहात येणाऱ्या नद्यांनीं आणलेल्या मातीनें लगतचा समुद्र भरून टाकला व तेथेच एक सपाट मैदान तयार झाले.

या सुंदर प्रदेशाचा असा मनोरंजक इतिहास आहे. हजारों मैलांवर आपणांस एक डोंगर दिसणार नाही किंवा एकादी टेकडी दिसणार नाही. जिकडे पहावें तिकडे हिरवागार प्रदेश. जमीनही समुद्राकडे सावकाश कलत गेलेली आहे. हा प्रदेश नदीच्या गाळामुळे तयार झाला असल्यामुळे, तो असा फारच सुपीक असला तर त्यांत आश्चर्य नाही.

असा हा धनधान्यांनीं सुपीक प्रदेश थोरथोर लोकांनींही समृद्ध असल्यास नवल काय ?

प्रफुल्लचंद्र रे हे असेच एक थोर सद्गृहस्थ होऊन गेले.

या प्रांतांत सर रे यांचा जन्म झाल्याने त्यांनाही किती धन्यता वाटत असेल ?

कारण, ' वंदे मातरम्, सुजलाम्, सुफलाम् ' हें राष्ट्र गीतही याच प्रांतांत जन्मास आलें.

२ जन्म व बालपण.

- ५ -

अशा या बंगाल्यांतील एक खेडें; इ. सन १८६१ सालीं प्रफुल्लचंद्रांचा जन्म झाला.

प्रफुल्लचंद्रांचे वडील बंगाल्यांतील एक सुखवस्तु जमीनदार; तेव्हां लहानपणीं प्रफुल्लचंद्रास फार मजेत दिवस घालवितां आले असेल पाहिजेत. त्यांची नेहमींची सहज हास्यमुद्रा ही गोष्टच सिद्ध करते.

जगांतील कोणत्याही गोष्टीच्या पूर्ण व योग्य वाढीला अनुकूल वातावरणाची अत्यंत आवश्यकता असते. प्रफुल्लचंद्रांना लहानपणापासून उत्तम प्रकारचें वातावरण प्राप्त झालें होतें; आणि हें एक त्यांचें व देशाचें नशीबच म्हटलें पाहिजे. (सर चंद्रशेखर वेङ्कट रामन् व सर जगदीश-

चंद्र बोस यांच्या प्रमाणेंच) प्रफुल्लचंद्र यांची पूर्वभूमिका तयार करणारे असेच त्यांचे वडील होते.

प्रफुल्लचंद्रांचे वडील जरी जमीनदार होते, तरी त्यांची वृत्ति जमीन-दाराची नव्हती. ते एक समतावादी होते. आपणांस जे काहीं मिळतें त्याचा इतरांसही उपयोग व्हावा, असें त्यांचें मत होतें व त्याप्रमाणें त्यांची वा-गणूक होती. त्यांनीं केव्हांही चैनीत पैसे घालविले नाहींत; द्रव्याचा उपयोग गरीब लोकांकरितां त्यांनीं केला. कित्येक वेळां यामुळे ते कर्जबाजारीही झाले; व त्याचेंच फळ प्रफुल्लचंद्रांस भोगावें लागलें.

बाबु हरीशचंद्र हे एक मोठे विद्वान् गृहस्थ होते. त्यांचें इंग्लिश व फारसी भाषेवर प्रभुत्व होतें. त्यांच्या मनावर पाश्चात्य संस्कृतीचा फारच परिणाम झाला होता; व आपल्या लहानग्या प्रफुल्लासही या वेळेपासूनच त्यांनीं स्वतंत्र विचार करावयास शिकविलें होतें. त्यांना विशेष तळमळ देशाच्या उद्धाराकरितां लागून राहिलेली होती; व त्याकरितां तनमनधन अर्पण करून मनोभावें झटण्यास ते तयार होते. आपल्या गरीब अशि-क्षित बांधवांस सुशिक्षित करावयास पाहिजे, म्हणून स्वतःच्या खर्चानें त्यांनीं आपल्या गांवीं एक शाळा काढली होती. आपल्या राहत्या जागेचा उपयोगही त्यांनीं या शाळेकरितां होऊं दिला होता.

— ६ —

अशा ' गुरु 'च्या प्रत्यक्ष देखरेखीखालीं बाळ प्रफुल्लाचें आरंभीचें शिक्षण झालें. दुसरा कोणताही शिक्षक आईबापांइतका ' गुरु ' होऊं शकत नाहीं; त्यांतून शिकलेले आईबाप असले तर विचारावयासच नको. हरीशबाबु तर नुसते ध्येयवादी नसून प्रत्यक्ष कृति करणारे होते. अशा वडिलांच्या तालमेंत तयार झालेला " प्रफुल्ल " इतका थोर निघाल्यास आश्चर्य नाहीं !

प्रफुल्लचंद्रांना त्यांच्या वडिलांनीं आपण काढलेल्या शाळेंत दाखल केले. तेथें ते नऊ वर्षांचे होईपर्यंत राहिले. पुढें जास्त शिक्षण घेण्या-

करितां त्यांना कलकत्यास पाठविण्याचें नक्की झालें; व इ. स. १८७० सालीं हेअर हायस्कूलमध्ये त्यांना दाखल करण्यांत आलें. परंतु त्यांची प्रकृति कलकत्यास बरी राहीना; म्हणून इ. स. १८७४ सालीं त्यांना शाळा सोडावी लागली; व ते पुनः आपल्या वडिलांच्या खेडेगांवीं प्रकृति सुधारण्यास आले. दोन वर्षेपर्यंत त्यांना येथें घालवावीं लागली; तेव्हां कोठें त्यांची प्रकृति बरी झाली.

— ७ —

मुलें जर आजारी पडलीं तर तीं आपला वेळ कसा घालवतील ? नुसतें अंधरुणांत निजून तर त्यांना कंटाळा येईल. कदाचित् आपल्या भावंडांबरोबर किंवा नोकरांबरोबर पत्ते खेळण्यांत किंवा इतर खेळ खेळण्यांत तीं वेळ घालवतील ! नाहीं ? फार फार तर तीं कांहीं गोष्टींचीं पुस्तकें वाचतील; त्यांचा स्वभाव मात्र फार चिडखोर होईल. त्यांचें सर्व लक्ष खाण्याकडे जाईल. नुसतीं फळें खाऊन त्यांचें समाधान होणार नाहीं. तीं आईजवळ निरनिराळे हट्ट धरून बसतील; रुसतील; फुगतील व त्यांचा वेळ जितका आनंदांत जावयाला पाहिजे तितका कधींच जाणार नाहीं.

प्रफुल्लचंद्रांनीं आपले आजाराचे दिवस असेच घालविले असतील— असें कोणालाही वाटेल. कारण वास्तविक ते त्यावेळी १२।१३ वर्षांचे होते.

— ८ —

पण मुलाचे पाय पाळण्यांत ओळखावे. इतक्या लहान वयात त्यांनीं विचार केला—“ माझे आजाराचे दिवस कोणतें चांगलें काम करून मी घालवूं ? ”—आजारामुळे त्यांना दुसरें कोणतेंही काम करतां येण्याजोगें नव्हतें; त्यांना वाटलें, “ शाळा नाहीं तर नाहीं; आपण शाळेतलें कायचन ब्रह्म कं ठेवा ? निजूनही वाचतां येतेंच. यांत मेहनतही नाही. ”

असा विचार करून, कोणतीं पुस्तकें वाचून काढावयाचीं त्यांच्यांनीं वेत केला व वडिलांच्या लायब्ररींतील सर्व पुस्तकें वाचून काढावयाचीं, असें त्यांनीं ठरविलें. शालेच्या सर्व आयुष्यांत दुसऱ्या एखाद्याला याच्या निम्मीं पुस्तकेंही वाचून काढतां आलीं नसतीं !

आजाराच्या दोन वर्षांच्या अवधींत वडिलांचा सर्व ग्रंथसंग्रहालय त्यांनीं पालथा घातला व ते सुविद्य बनले. या वाचनांतल्या “चेंबर्स बायबल ग्राफी”नें त्यांच्या मनावर चांगलाच परिणाम केला. विशेषतः, गॅलिलियो, न्यूटन, बेंजामीन फ्रॉंकलीन, यांच्या चरित्रांनीं तर त्यांच्या मनावर इतकी जोराची पकड बसविली, कीं, तीं चरित्रें त्यांनीं पुनः पुनः वाचून काढलीं.

हीं चरित्रें वाचून त्यांना पुष्कळच गोष्टी शिकावयास मिळाल्या. आपलें काम सिद्धीस न्यावयाचें असलें, तर भरपूर श्रम करावयास पाहिजे, जेत. प्रत्येक कामांत नियमितपणा पाळला पाहिजे. व आपण अगदीं साधेपणानें राहिलें पाहिजे.

आचार्य रे यांच्या चरित्रांत या तीनही गोष्टी पहावयास मिळतात.

३ शिक्षण.

- ९ -

आपल्या आजारीपणाचा फायदा प्रफुल्लचंद्रांनीं जितका करून घेतला, तितका इतर कोणी कचितच करून घेतला असेल. वाईटांतून चांगलें काढण्याची प्रवृत्ति फारच थोड्यांच्या बाबतींत दिसून येते.

त्यांची प्रकृति आतां चांगली झाली व त्यांनीं पुनः कलकत्यास जाण्याची तयारी केली. कलकत्यास ते आल्बर्ट हायस्कूलमध्ये आतां दाखल झाले. इतकें वाचन झालेला विद्यार्थी इतर मुलांपेक्षां हुशार ठर-

ल्यास नवल नाही. एक अत्यंत हुशार विद्यार्थी म्हणून ते गणले जाऊ लागले. शेवटी, या शाळेतूनच ते १८७९ साली प्रवेश परीक्षा पास झाले.

या मधल्या काळांतही त्यांचे वाचन अखंड चालूच होते. त्यांनी मिळतील तितकी इंग्लिश व बंगाली पुस्तके वाचली. लॅटिनचाही अभ्यास सुरू केला व त्यांतील ग्रंथांचे वाचन सुरू केले. ते वर्तमानपत्रेही वाचू लागले. त्यामुळे पुस्तकाबाहेरील जगाशी त्यांचा दाट परिचय होऊ लागला. पुष्कळ हुशार विद्यार्थ्यांप्रमाणे ते एक केवळ 'पुस्तकांतला किडा' म्हणूनच राहिले नाहीत.

प्रफुल्लचंद्रांसारखे विद्यार्थी विशाल बुद्धीचे असतात. ते चोहों-बाजूंनी विचार करतात व नंतरच एकादी गोष्ट करण्याचे ठरवितात. प्रफुल्लचंद्रांनी पाहिले, की, आपली शरीरप्रकृति बरी नसते. व ती निसर्गतःच तशी राहण्याचा संभव आहे; तरी ती जास्त बिघडणार नाही व आपल्या कार्याच्या आड येणार नाही, अशी काळजी घेतली पाहिजे; याला एकच उपाय, म्हणजे नियमित व्यायाम व्यावसाय पाहिजे. 'निरोगी शरीर तर निरोगी मन,' हे तत्त्व त्यांना माहीत होते. तेच त्यांनी अमलांत आणले. म्हणून ते आतां नियमित फिरावयास जाऊ लागले; शक्तीचा इतर कसरती व्यायाम होत नसेल, तर निदान नियमित फिरावयास जावयास पाहिजे, ही गोष्ट त्यांना विद्यार्थीदशेतही चांगली पटली होती.

पण प्रफुल्लचंद्र नुसते फिरावयासच जाऊन थांबले नाहीत; ते पोहण्यास शिकले, व नौकेतून जलविहारही करू लागले. ते आतां शाळेच्या बाहेरील जगांत विशेष वापरू लागले. चांगल्या चांगल्या व्याख्यानांस जाऊ लागले. अशा प्रकारे शाळेतील शिक्षण, इतर वाचन, समाजांत वावरणे, यामुळे त्यांचे मन मोठे बनत चालले.

— १० —

त्यावेळी, बंगालांत ब्रह्मसमाजांमध्ये व्याख्याने होत, ती त्यांस विशेष आवडत; त्यांतल्या त्यांत बाबू केशवचंद्र सेन यांच्या व्याख्यानांचा

प्रफुल्लचंद्रांवर चांगलाच परिणाम होऊं लागला. लोकसेवाव्रत पत्करणें हें केशवचंद्रांच्या व्याख्यानांचें ध्रुवपद असें. या व्रताचें बाळकडु प्रफुल्लाना त्यांच्या वडिलांकडून आधीं मिळालें होतेंच. त्यांत या व्याख्यानांची भर पडली. लवकरच प्रफुल्लचंद्र ब्रह्मसमाजाचे सभासद झाले.

याच सुमारास त्यांच्या वाचनांत “वंदेमातरम्” या गीताचे कर्ते बंकीमचंद्र चतर्जी यांच्या कादंबऱ्या आल्या. बाबु सुरेन्द्रनाथ बानर्जी व बाबु आनंदमोहन बोस यांच्या प्रभावी विचारांचाही परिणाम त्यांच्या मनावर होऊं लागला. त्यांना देशसेवा व समाजसेवा करण्याची दिशा मिळाली. त्या कार्यासाठीं त्यांची मनोभूमिका पंक्ती तयार झाली.

प्रवेश परीक्षा पास झाल्याबरोबर त्यांनीं पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनीं स्थापलेल्या “मेट्रोपोलिटन इन्स्टिट्यूशन ” मध्ये प्रवेश केला. या कॉलेजांत नांव घालण्यास दोन कारणें होतीं. एक तर पंडित ईश्वरचंद्रांचा त्या कॉलेजशीं संबंध. पंडित ईश्वरचंद्र बंगालमध्ये अत्यंत थोर पंडित होऊन गेले. तेव्हां त्यांनीं स्थापलेल्या कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळावा म्हणून कोणास वाटणार नाहीं ? शिवाय दुसरेही एक कारण होतें. या कॉलेजांत बाबु सुरेन्द्रनाथ बानर्जी शिकवित असत. त्यांचीं व्याख्यानें प्रफुल्लचंद्रांना फारच आवडत.

या कॉलेजमध्ये असतांनाच त्यांना कलकत्ता प्रेसिडेन्सी कॉलेज मध्ये होत असलेलीं प्रसिद्ध आंग्ल शास्त्रज्ञ सर अलेक्झँडर पेडलर व सर जॉन इलियट यांचीं शास्त्रीय विषयांवरील व्याख्यानें ऐकण्याचीहि सुवर्ण संधि प्राप्त झाली. या व्याख्यानांमुळे त्यांचें मन शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासाकडे झुकूं लागलें. ते लहान लहान प्रयोग करूं लागले; पण त्यांचें समाधान होईना. त्यांना वाटे,—‘हें ज्ञान उत्तम प्रकारें शिकावयाचें असेल तर परदेशींच जावयास पाहिजे.’

३ ऑग ११ -

येथपासून परदेशीं जाण्याची त्यांना फारच तळमळ लागून राहिली; पण परदेशी जावयाचें कसें ? पैसा पाहिजे ! वडिलांचा पैसा तर लोकसेवेतच खर्च झालेला; त्यांना कांहीं कर्जही झालें होतें. पण अशा स्थितीतही त्यांनीं आपला धीर खर्चू दिला नाही. मनाचा निश्चयच झाल्यावर अशक्य काय आहे ? त्यांनीं आपल्या कोषांत 'अशक्य' या कल्पनेला थारा द्यावयाचा नाही, असें जणू ठरवून टाकलें.

लगेच त्यांनीं एक युक्ति शोधून काढली. त्यावेळीं, परदेशीं जाणाऱ्या उत्तम प्रकारच्या विद्यार्थ्याला एक 'गिल्क्राइस्ट' नांवाची शिष्यवृत्ति देण्यांत येत असे. ही शिष्यवृत्ति त्यांनीं मिळविण्याचें ठरविलें. पण त्याकरितां परीक्षा असत. त्यांत पहिला नंबर यावा लागे. त्याकरितां कसून अभ्यास करावयास पाहिजे होता.

थोर लोक नुसती बडबड करीत नाहींत, किंवा उगाच बढाई मारीत नाहींत; ते कृतीनेच बोलतात. प्रफुल्लबाबूंनीं सुद्धां मनांतलीं ही गोष्ट कोणामही कळू न देतां अभ्यासास जोरानें सुरवात केली; व अखेर त्यांनीं १८८२ सालीं ही शिष्यवृत्ति मिळविली.

झालें. शिष्यवृत्ति मिळाल्याबरोबर त्यांची इच्छा सफल होण्याची चिन्हें दिसू लागलीं. परदेशला जाण्याची त्यांनीं तयारी सुरू केली व ते इंग्लंडला जाण्याकरितां निघाले. तत्पूर्वी त्यांनीं तेथील रीतिरिवाजांची चांगली माहिती करून घेतली. त्यामुळें तिकडे गेल्यावर त्यांना चुकलें चुकलेंसें वाटलें नाही.

४ विलायती सफर व उच्च शिक्षण.

— १२ —

प्रफुल्लचंद्र पहिल्यानं लंडनला गेले. तेथून नंतर ते एडिनबरोला गेले. आतां त्यांनीं स्कॉटलंडच्या राजधानींतील प्रसिद्ध विश्वविद्यालयांत आपलें नांव दाखल केलें.

या ठिकाणीं त्यांनीं सहा वर्षे काढलीं. पहिल्यानं आपण कोणता विषय व्यावा हें त्यांचें ठरेना. पण पूर्ण विचारांतीं, देशप्रेमानें त्यांच्या मनांत उचल खाल्ली. हिंदुस्थानचा उद्धार शास्त्रीय ज्ञानानेंच होईल, असें त्यांचें मन त्यांना म्हणूं लागले. शास्त्रीय ज्ञानाच्या सहाय्यानं मोठमोठे कारखाने काढले पाहिजेत व हिंदुस्थानचें दारिद्र्य नाहींसें केलें पाहिजे, असें त्यांना वाटूं लागलें. तेव्हां असे कारखाने काढण्यास पोषक अशा शास्त्रीय ज्ञानाचें शिक्षण घेण्याचें त्यांनीं निश्चित केलें. व बी. एस्. सी. चा अभ्यास त्यांनीं सुरू केला.

पण नुसता शास्त्रीय विषयच त्यांनीं अभ्यासिला नाहीं, असें एक दोन गोष्टीवरून दिसतें. मुख्य वेळ शास्त्रीय ज्ञानाच्या अभ्यासांत घालवावयाचा; रिकामा वेळ इतर उपयुक्त ज्ञानांत घालवावयाचा, असें त्यांनीं ठरविलें असावें.

— १३ —

कारण, याच सुमारास “ बंडापूर्वीचें व नंतरचें हिंदुस्थान ” या विषयावर इंग्लंडमध्ये निबंध मागवण्यांत आले. या निबंधाकरितां चांगलेंच बक्षीसही लावण्यांत आलें होतें. हा निबंध आपण लिहावयाचा असें ठरवून त्यांनीं तो लिहावयास घेतला. निबंध तयार झाल्यावर तो पाठवून देण्यांत आला. या निबंधांत त्यांना पहिलें बक्षीस मिळालें असतें, पण त्यांनीं या निबंधांत ब्रिटिशसरकारावर चांगलीच कडक टीका केली होती. तरीसुद्धां तो दुसरा उत्कृष्ट निबंध ठरला.

प्रफुल्लचंद्रांना जरी बक्षीस मिळाले नाही तरी त्या निबंधाने त्यांना एका गोष्टीची चांगलीच जाणीव करून दिली. ती म्हणजे आपण उत्कृष्ट प्रकारे लिहू शकतो ही होय. अर्थात् इतका उत्कृष्ट निबंध लिहण्यासाठी त्यांना तत्पूर्वी केलेल्या अखंड वाचनामुळे चांगलाच फायदा झाला.

- १४ -

बी. एससी. ची परीक्षा चांगल्याप्रकारे पास झाल्यानंतर, पुढची म्हणजे डी. एससी. ची परीक्षा द्यावयाचे त्यांनी ठरविले. त्याकरिता त्यांना कसून प्रयोग करावे लागत. हे प्रयोग करीत असता तेथील प्रोफेसरांना त्यांच्याबद्दल कौतुक वाटे व हा कोणी तरी महान् पुरुष होणार असे त्यांचे मन त्यांना सांगू लागे. इ.स. १८८८ साली ते डी. एससी. -डॉक्टर ऑफ सायन्स-ही परीक्षा पास झाले व त्यांना दोन शिष्यवृत्त्याही मिळाल्या. त्यांत त्यांना एक 'होप प्राइज' नांवाची शिष्यवृत्ती मिळाली.

डॉक्टरची पदवी मिळविल्यानंतर, ते पुनः आपल्या प्रिय मायभूमीस येण्यास निघाले. इतके उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर कोठल्या तरी कॉलेज-मध्ये ते प्रोफेसर होणार हे नक्की होते. त्यांना विलायतेहून चांगली प्रशस्ति-पत्रे व शिफारसपत्रेही मिळाली होती; तेव्हा नोकरी मिळणे कांहीं कठिण नव्हते; त्यांतून पुनः त्यांनी परदेशी नांवलैकिकही मिळविला होता.

- १५ -

हिंदुस्थानांत आल्यावर, बंगाल शिक्षणखात्याच्या मुख्याधिकाऱ्यांकडे ते नोकरी मागण्यास गेले. वास्तविक उच्च पदवी असल्यावर त्यांना प्रोफेसर म्हणून घेण्यास कोणतीच हरकत नव्हती. पण त्यांनी इंग्लंडमध्ये लिहिलेल्या निबंधामुळे म्हणा किंवा अन्य कोणत्या कारणामुळे म्हणा, त्यांना ती जागा मिळाली नाही. उलट, त्या शिक्षणाधिकाऱ्याने त्यांना म्हटले, "तुम्ही जर इतके हुशार आहांत. तर नोकरीच्या मार्गे कां लागता ? उद्योगधंदे कां काढीत नाही ?"

उद्योगधंदा काढण्यास मोठें भांडवल लागतें, हें त्या वेळ्यास माहीत नव्हतें, असें नाहीं. पण हें सर्व उपरोधिक बोलणें होतें.

शेवटीं, त्यांना असिस्टंट प्रोफेसरची जागा (प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये) देण्यांत आली. त्यांची आतां २५० रुपयांवर नेमणूक झाली होती. मनांत प्रफुल्लचंद्रांना फार फार अपमान वाटला. पण करतात काय ? कित्येक वेळां असला अपमान निमूटपणें गिळावा लागतो. त्यांना नोकरी करणें आवश्यकच होतें. कारण यामुळें कांहीं पैसा सांठवून त्यांना लहानसा उद्योगधंदा सुरू करावयाचा होता.

त्या शिक्षणाधिकाऱ्याला त्यांना दाखवावयाचें होतें, कीं, ' मीहि एक चांगलाच उद्योगधंदा काढणार आहे !'

५ कामास सुरवात व शोध.

— १६ —

प्रोफेसर झाल्यानंतर प्रफुल्लचंद्रांना पुष्कळ काम पडे. पण हें काम ठराविक सांच्याचें होतें. कॉलेजमधील ठराविक वर्ग व्यावयाचा, ठराविक विषय शिकवावयाचा व ठराविक प्रयोग करून व्यावयाचे. हें रोजचेंच काम करण्यानें देशाचा काय उद्धार होणार ? नुसतें मुलांस शिकवून कांहीं देशाचें पाऊल पुढें पडणार नाहीं.

प्रफुल्लचंद्रांनीं याच्यावर पुष्कळ विचार केला असला पाहिजे, त्यांना तर मोठा उद्योगधंदा सुरू करावयाचा होता. उद्योगधंद्याला पाहिजेत हजारों रुपये. त्यांना मिळत होते अवघे २५० रुपये. त्यांतून वडिलांचें कर्ज फेडण्यांत कांहीं पैसा जाई; कांहीं पैसा गरीब विद्यार्थ्यांस मदत करण्यांत जाई; कांहीं पैसा त्यांच्या उपजीविकेकरितां खर्च करावा

लागे. इतकें करून निहळ किततीसा पैसा राहणार ? तरीसुद्धां चार वर्षांत त्यांनीं ८०० रुपये जमविले.

— १७ —

थोर माणसें कोणत्याही संकटाची पर्वा करीत नाहीं. त्यांच्यापुढें एकच ध्येय असतें व तें सिद्धीस नेण्याकरितां ते अटोकाट प्रयत्न करीत असतात. त्यांना रात्रंदिवस मेहनत करावी लागते; तरी ते कंटाळत नाहीत; किंवा एखादी सबब पुढें करीत नाहीत. वेळेचा जराही दुरुपयोग करावयाचा नाही; रिकाम्या वेळींही आपलें उद्दिष्ट साधेल असें काम करीत रहावयाचें, हेंच त्यांना माहीत असतें. (डॉ. भिसे नाहीं का शक्य नसतांना इंग्लंडला गेले. तेथें त्यांनीं महत्वाचे शोध केले; पण तेथील लोकांची स्वार्थी दृष्टी पाहिल्यावर ते अमेरिकेंत गेले; व तेथें शेवटच्या क्षणापर्यंत त्यांनीं शोध लावले. सर रामन् हे शिरले अकौन्ट खात्यांत; सरकारी नोकरी; तीही जबाबदारीची; त्यांतून निरनिराळ्या ठिकाणीं बदल्या; असें असतांना, खासगी रीतीनें प्रयोग करून, त्यांनीं हिंदुस्थानचें नांव अत्युच्च शिखराला नेऊन ठेवलें.)

प्रफुल्लचंद्रांनीं सुद्धां या आठशें रुपयांत प्रचंड कारखान्याची मुहूर्तमेढ रोवावयाचें ठरविलें. कोणी म्हणेल ८०० रुपयांत कां कोठें कारखाना निघतो ? व त्यानें हिंदुस्थानचें दारिद्र्य दूर होतें ? पण प्रफुल्लचंद्रांनीं ही गोष्ट कशी साध्य केली हेंच आपल्याला आतां पहावयाचें आहे.

— १८ —

पहिल्यानें प्रफुल्लचंद्रांनीं आपल्या एका मित्राच्या सहाय्यानें एक खासगी प्रयोगशाळा सुरू केली. येथें ते एकसारखे प्रयोग करूं लागले. हे प्रयोग सतत चालूं असतां, त्यांना एक महत्वाचा शोध लागला.

एका गोष्टीचा शोध लावावयास किती तरी प्रयोग करावे लागतात. पुष्कळ प्रयोगांचे श्रम तर अगदीं व्यर्थ जातात. शेवटीं वाटतें, ‘ झालें !

आतां आपलें कांहीं चालत नाहीं; आपणांस पाहिजे तो शोध कांहीं लागणार नाही. ' मनुष्य निराश होतो, व हातचें काम सोडून द्यावें कीं काय, म्हणून विचारांत असतो; अशा वेळीं जो नेटानें काम करतो, धीर सोडत नाही, त्याचाच अखेरचा प्रयोग सिद्धीस जातो; विजयाची माळ त्याच्याच गळ्यांत पडते.

प्रफुल्लचंद्रांचेही अनेक प्रयोग फुकट गेले असतील. पण शेवटीं जो शोध लागला तो अद्वितीय ठरला. हा शोध म्हणजे पारा व नैट्रिक ऑसिड यांचें विशिष्ट पद्धतीचें एकीकरण होय. हा शोध लावण्याचा प्रयत्न १५ व्या शतकापासून युरोपांत चालला होता. ' पण तो शोध लागावयास ५१६ शतकें लागलीं; व तोही लागला हिंदुस्थानांतील एका असिस्टंट प्रोफेसराच्या हातून ! त्याच्या खासगी लहानशा प्रयोगशाळेंत !

हा शोध लागल्याबरोबर सर्व जग आश्चर्यानें थक्क झालें ! सर्व मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांचें लक्ष प्रफुल्लचंद्रांकडे लागलें. जो तो शास्त्रज्ञ त्यांची पाठ थोपटूं लागला व त्यांच्यावर स्तुतिसुमनें उधळूं लागला.

डॉ. रेंची आतां नामांकित शास्त्रज्ञांत गणना होऊं लागली. या शोधानंतर त्यांनीं अनेक औषधे व रसायनेही शोधून काढली.

६ कारखानदार रे.

- १९ -

१८९२ सालीं म्हणजे कॉलेजमध्ये प्रोफेसर झाल्यानंतर अवघ्या चार वर्षांनीं डॉ. रे यांनीं " केमिकल वर्क्स " नांवाचा एक लहानसा कारखाना काढला. या चार वर्षांत त्यांनीं कसेबसे ८०० रुपये जमविले होते; त्यामुळेच हा कारखाना त्यांना काढतां आला.

नुसत्या एवढ्याशा रकमेंत हा कारखाना निघालाच नसता; पण डॉ. रे यांना त्यांच्या मित्रांचे अमोल सहाय्य झाले. वेळीं उपयोगी पडतो तोच खरा मित्र. असे मित्र मिळविण्याच्या मार्गे जर आपण लागले, तर आपणांस आपल्या मनांतल्या किती तरी चांगल्या गोष्टी करतां येतील. पण असे मित्र मिळविण्याकरितां कोण खटपट करतो ? या मित्रांनीं डॉ. रेंकडून वेतनाची अपेक्षा केली नाही; कितीही काम पडलें तरी ते आनंदाने केले व हा कारखाना मोठा प्रचंड करण्यांत आपले सर्वस्व वेचले.

आतांपर्यंत हा कारखाना डॉ. रे यांचा वैयक्तिक होता. पण तो इतका मोठा होऊं लागला, कीं, त्यांना वाटलें तो सार्वजनिक करावा. १९०२ सालीं त्यांचे 'विशिष्ट भांडवलवाली मंडळी' म्हणून रूपांतर झाले व आतां त्यांचे नांव 'दि बेंगाल केमिकल अँड फार्मास्युटिकल वर्क्स लि.' असे ठेवण्यांत आले. याकरितां दोन लाखांचे अधिकृत भांडवल निश्चित करण्यांत आले. या दहा वर्षांत हा कारखाना चांगल्याच नांव-रूपास आला होता. आतां त्यांत औषधाशिवाय इतरही हिंदुस्थानांत न होणाऱ्या वस्तू होऊं लागल्या. कांहीं रसायनांच्या बाबतींत आज इतका माल या कारखान्यांत तयार होतो, कीं, तितका आशियाखंडांतील कोठल्याही कारखान्यांत होऊं शकत नाही. तेथील मुख्य व्यवस्थापकास आतां सालिना ४०,००० रुपयांवर पगार मिळत आहे व आज या कारखान्याची किंमत लाखो रुपयांची झाली आहे.

- २० -

प्रफुल्लचंद्रांच्या मनांत असतें तर त्यांना टाटा-बिर्लासारखे श्रीमंत होतां आले असतें; ते एक मोठे कारखानदार होऊं शकेले असतें; परंतु त्यांना बाळकडू स्वदेशप्रेमाचे होते. समाज-सेवेचे होते. मोठा कारखानदारच झाल्यावर लोकांचे कल्याण करण्याची बुद्धि राहिली

असतो. मग त्याला कोणीहि अडवू शकत नाही. लोक त्याची पूजा करू लागतात; जे लोक शिव्या देत होते, तेच त्याचे भक्त बनतात. मानमतराव त्याच्यामार्गे लागतो; तो नाही म्हणत असतां ते त्याला चिकटतात.

प्रफुल्लचंद्रांचे अगदीं तसेंच झाले. नुसते लोकच नाही तर सरकार सुद्धां त्यांच्या कामाकडे आदराने पाहू लागले. १९११ सालीं सरकारने त्यांना C. I. E. (Companion of the Indian Empire)—‘हिंदी साम्राज्याचा मित्र ’ हा किताब वहाल केला.

— २२ —

आतांच्यांना निरनिराळ्या संस्थांकडून आमंत्रणे येऊं लागलीं. १९१७ सालीं कलकत्त्यास भरलेल्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष, पद त्यांना देण्यांत आले. यावरून ते सामाजिक कार्ये किती मनोभावे करीत असतील याची जाणीव होते. १९१८ सालीं मद्रास विश्वविद्यालयाने रसायन शास्त्रावर व्याख्याने देण्यास त्यांस निमंत्रण दिले. विश्वविद्यालयाने व्याख्यानांबद्दल मोठ्या देऊं केला, तेव्हां त्यांनीं ती रक्कम विश्वविद्यालयास परत केली व तींतून दरवर्षीं रसायनशास्त्राकरितां एक पारितोषिक दिले जावे, म्हणून त्यांस सांगितले. किती निःस्वार्थ मनोवृत्ति ! ज्ञानदानाबद्दल किती कळकळ !

१९१९ सालीं सरकारने त्यास नाइट बनविले; आतां ते नुसते डॉ. प्रफुल्लचंद्र रे राहिले नसून ‘ सर रे ’ झाले. १९२० सालीं त्यांना—“इंडियन सायन्स काँग्रेस ” चे अध्यक्ष नेमण्यांत आले. १९२३ सालीं अलिगड मुस्लिम युनिव्हर्सिटीने त्यांस वार्षिक पदवीदान समारंभास सन्मान्य पाहुणे म्हणून बोलवून, हिंदु-मुसलमान वाद हा किती बाह्यात्कारी अर्थात् फोल आहे हे सिद्ध करून दिले. १९२६ मध्ये म्हैसूर विद्यापीठाने त्यांस पदवीदान समारंभास आमंत्रण केले. १९३४

सालीं लंडन केमिकल सोसायटीचे एक सन्मान्य सभासद म्हणून त्यांना दाखल करण्यांत आले.

अशा प्रकारे प्रत्येकास आतां असे वाटू लागले, कीं, आपला व सर प्रफुल्लचंद्र रे यांचा कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे संबंध यावा.

विद्वान् लोक सर्वत्र पूजले जाणारच !

८ प्रफुल्लचंद्रांची सामाजिक कामगिरी.

— २३ —

ज्या लोकांचा प्रत्येकाला स्वतःचा संसार असतो, पण तरीसुद्धां जे दुसऱ्यांच्या उपयोगी पडतात, त्यांच्या त्या तसल्या कामगिरीला आपण सामाजिक कामगिरी म्हणतो. ज्यावेळीं स्वतःच्या पैशाचा, बुद्धीचा उपयोग दुसऱ्यांकरितां जास्त प्रमाणांत करून शिवाय जे इतरांकरितां अंगमेहनतही भरपूर करतात, त्या लोकांच्या 'सामाजिक कामगिरी'ची जाणीव लोकांना जास्त प्रमाणांत होते; लोक यानें सामाजिक कामगिरी केली आहे असें बोलतात. ही कामगिरी निरनिराळ्या हेतूनें केली जाते. त्यांतल्या त्यांत आपणांस लोकांनीं मान द्यावा, आपली प्रतिष्ठा वाढावी, हा एक हेतु असतो; कांहीं लोक केवळ स्वतःला बरे वाटावे, या हेतूनेंच सामाजिक कार्य करतात; कांहीं महात्मे मात्र प्राणिमात्रांचें कल्याण व्हावें हा उदात्त हेतू मनांत धरून काम करीत असतात.

कित्येकांना वाटतें, आज आपण अस्पृश्य म्हटल्या जाणाऱ्या लोकांना समतेच्या दृष्टीनें वागवीत नाहीं; तेव्हां तसें करण्याकरितां ते आपला वेळ, पैसा व बुद्धि खर्च करतात. कित्येक लोकांना स्त्रियांचा प्रश्नच महत्वाचा वाटतो; कित्येक समाजाच्या आरोग्याकरितां झटतात,

कित्येक आंधळ्या पांगळ्या अपंगांकरितां मेहनत घेतात; अशा प्रकारें एक ना दोन कितीतरी निरनिराळीं कामें आहेत:

पण हीं कामें करणारे बहुधा स्वतःच्या संसाराकडे लागणारा वेळ, पैसा व बुद्धि खर्च करून राहिलेला भाग या कामाकरितां खर्च करितात. प्रफुल्लचंद्रांसारखे महात्मे मात्र, 'जग हेंच आपलें कुटुंब' मानतात. त्यांचें प्रत्येक कृत्यच सामाजिक काम असते. त्यांना स्वतःचें कुटुंब नसल्यामुळे ते असें कोणतें काम स्वतःकरितां करून राहिलेला वेळ इतरांकरितां देणार ? त्यांचें जीवन म्हणजे समाजाचेंच कार्य !

- २४ -

तरी सुद्धां बंगालमध्ये जेव्हां भयंकर दुष्काळ पडला, तेव्हां त्यांनीं जी कामगिरी केली, ती चिरस्मरणीय झाली आहे. त्यांनीं आपलें महत्त्वाचें काम म्हणजे प्रयोगाचें तें बाजूस सारले; व ते तडक दुष्काळी भागांत गेले. तिकडील परिस्थिती पाहिली व पैशाच्या मदतीकरितां त्यांनीं लोकांना विनंती केली. लगेच पैसा जमूं लागला. श्रीमंत बायांनीं आपलें जडजवाहीरही दिलें, रेशमी कपडे दिले, व गरीब बायांनीं देतां येण्याजोगे सोन्याचे दागिने काढून दिले; व घरांतले ठेवणीचे कपडे दिले. एका महिन्यांत तीन लाख रुपये जमले. नुसता पैसाच मिळाला नाहीं. शेंकडों तरुण माणसें स्वयंसेवक म्हणून धांवून आले. पीडित लोकांना मदत देण्याच्या कामीं कोणी जरा सुद्धां कसूर केली नाहीं.

पण हा सर्व प्रफुल्लबाबूंच्या स्वभावाचा व कीर्तीचा परिणाम. ते ज्याप्रमाणें उत्तम शिक्षक त्याप्रमाणें उत्तम व्यवस्था करणारेही होते.

९ लेखन.

- २५ -

कोणास वाटेल प्रफुल्लचंद्र हे शास्त्रज्ञ; सारा दिवस प्रयोग करीत बसणारे; त्यांना लेखनासारख्या गोष्टी करावयास वेळ कुठला ? प्रयोग करण्यांत आयुष्य घालविणाऱ्या लोकांना दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टींत गोडी नसते हे आपणांस शास्त्रज्ञांचे चरित्र वाचित असतांना कळून येते. परन्तु प्रफुल्लचंद्र निराळ्याच वृत्तीचे ! आजारपणांत वडिलांची लायब्ररी ची लायब्ररी वाचून काढणारे हे गृहस्थ ! बी. एससी. चा अभ्यास एडिनबरोला चालू असतांच शास्त्रीयज्ञानाशी कांहीं संबंध नाही अस एक उत्कृष्ट निबंध त्यांनी लिहून काढला. “बंडापूर्वीचे व नंतरचे हिंदुस्थान” हे पुस्तक इतके प्रभावी ठरले, कीं, त्याची स्तुति प्रसिद्ध प्रोफेसर्स, नामांकित पत्रपांडित व पार्लमेन्टचे सुप्रसिद्ध सभासद जॉन ब्राइट यासारख्यांनी केली.

नंतर १९०२ साली त्यांनी “हिंदी रसायन शास्त्राचा इतिहास” हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ तयार करण्याकरिता त्यांना १५ वर्षे अतोनात मेहनत घ्यावी लागली. आपला रिकामा वेळ सर्व माहिती मिळविण्यांत घालवावा लागला. पण हे पुस्तक इतके लोकप्रिय झाले, कीं, अगदी थोड्या अवधींत त्याच्या २।३ आवृत्या निघाल्या. या पुस्तकाबद्दल फ्रेंच व जर्मन शास्त्रज्ञांनी फारच चांगले उद्गार काढले.

नंतर प्रफुल्लचंद्रांनी—“एका बंगाली रसायन शास्त्रज्ञाचे चरित्र व त्याचे अनुभव”, त्याचप्रमाणे “वाङ्मयांत शास्त्रीय ज्ञानाचे स्थान” ही पुस्तके लिहिली. याशिवाय त्यांनी किती तरी लेख निरनिराळ्या मासिकांतून प्रसिद्ध केले आहेत. आपल्या लिखाणाने त्यांनी इतके मात्र सिद्ध करून दाखविले आहे, कीं, “शास्त्रज्ञ उत्तम प्रकारचे वाङ्मयही तयार करू शकतो.”

१० राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक मते.

- २६ -

प्रफुल्लचंद्रांची राजकीय मते लक्षांत ठेवण्याजोगी आहेत. स्वतः शास्त्रज्ञ; त्यांचा सर्व वेळ प्रयोग करण्यांत जावयाचा; त्यांना कुठें राजकीय विषयांवर विचार करण्याला वेळ ? पण प्रफुल्लचावूंनी यावर खोल विचार केला होता, हें त्यांचें चरित्र पहिल्यानें आपणांस कळून येईल. पहिल्यानें त्यांनीं खादी परिधान करून असें दाखविलें, कीं, आपला पैसान् पैसा गरीबांच्या पोषणार्थ गेला पाहिजे. त्यांना मॅचे-स्टरहून आलेले तल्लम कपडे नसते कां घालतां आले ? पण त्यांनीं शेवटपर्यंत खादी वापरली.

त्यांना वाटे, “प्रयोग मागाहून होऊं शकतील; उद्योग-धंदे थांबूं शकतील; पण स्वराज्य थांबूं शकणार नाहीं. ‘स्वराज्य’ पहिलें; बाकीच्या दोष्टी मागाहून !” पण त्यांना कोणी म्हटलें, कीं: ‘बाबु, तुम्ही हे प्रयोग करतां ! तें सोडून देऊन राजकारणांत कां पडत नाहीं ?’ त्याला त्यांचें उत्तर असे, “स्वराज्याकरितां प्रयत्न करणारे असंख्य लोक आहेत; शास्त्रीय ज्ञान घेऊन पुढील मोठ्या उद्योग धंद्यांच पाया आपणांस आतांच तयार करून ठेवला पाहिजे; बाहेरील शास्त्रज्ञ आणून आपला उद्योगधंदा कधींच चांगल्या प्रकारें वाढूं शकणार नाहीं; आपलेच शास्त्रज्ञ पाहिजेत. उद्योगधंदे काढून गरीबांना भरणे पगार देतां येईल; त्यामुळे त्यांना अन्नवस्त्र मिलेल; हिंदुस्थानचें दारिद्र्य दूर होईल.—माझ्यासारखे जर तीस शास्त्रज्ञ आज तयार होतील, तर मी प्रयोग करण्याचें सोडून देईन; मी राजकारणांत शिरेन !”

‘स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याला हिंदु-स्पृश्य व अस्पृश्य-त्याचप्रमाणें मुसलमान बांधव यांनीं एक झाले पाहिजे,’ असें त्यांचें मत असे. “हिंदुस्थान देश पुढें आला पाहिजे; तेथील लोक

उद्योगी झाले पाहिजे; त्यांनीं पुष्कळ प्रकारचे उद्योगधंदे काढले पाहिजेत; व हिंदुस्थानांतलें दारिद्र्य नाहीसें झालें पाहिजे.' या विचारांवर आधारलेलीं त्यांचीं राजकीय मते होती.

— २७ —

ते कोणत्याही एका विशिष्ट राजकीय गटांतील नव्हते; किंवा त्यांनीं विशिष्ट प्रकारची राजकीय मतेही प्रतिपादिलीं नव्हतीं; तरी ते शंभर टक्के राष्ट्रीय वृत्तीचे होते. त्यांचा पोषाख शुद्ध खादीचा; रहाणी ऋषीसारखी साधी; विचार व आचार अत्यंत शुद्ध व थोर. खादी वापरण्यावर त्यांचा विशेष भर असे.

खादी वापरल्यानें हिंदुस्थानचें अत्यंत कल्याण होईल, असा त्यांचा समज होता; एक कोटी शेतकऱ्यांनीं दररोज दोन तास प्रमाणें नुसतें सूत काढलें तरी बंगालचें उत्पन्न दर वर्षास २४ कोटींनीं वाढेल, हें त्यांनीं आंकड्यांच्या सहाय्यानें सिद्ध केलें होतें. तितक्या किंमतीचें, अन्न दिलेंसें होईल; अर्धपोटी राहणाऱ्या लोकांना हीं काय कमी मदत ? ही एका प्रांताची गोष्ट; तीही दररोज नुसतें दोन तास काम करण्याबद्दल. त्यावर जर विशेष जोर दिला, व हिंदुस्थानच्या सर्व प्रांतांत जर ही गोष्ट होऊं लागली, तर किती बरें फायदा होईल ? शिवाय चरख्यावर सूत काढण्यानें मनुष्य आच्छादी राहणार नाही. स्वतः शेतकऱ्या-शिवाय रंगारी, सुतार, विणकार वगैरेंनाही भरपूर काम मिळेल.

— २८ —

प्रफुल्लचंद्रांचें आयुष्य 'गुरु'—'आचार्य' म्हणून गेलेलें. ते एक जन्मजात उच्च प्रकारचे शिक्षक होते; त्यांनीं स्वतःच्या पैशानें आपल्या गांवीं एक हायस्कूल काढलें होतें; व विद्यार्थ्यांस विद्यादान करण्यांत त्यांचें आयुष्य खर्च झालेलें. तेव्हां त्यांचें शिक्षणासंबंधानें विचार विशेष मननीय असले पाहिजेत यांत शंका नाही.

‘प्रत्येकाचें शिक्षण आपापल्या स्वतःच्या भाषेंत झालें पाहिजे’, असें त्यांचें मत असे व हें त्यांनीं म्हैसूर विश्वविद्यालयाच्या पदवीदान समारंभाचे वेळीं स्पष्ट तसें बोलूनही दाखविलें. स्वभाषेंत शिक्षण देण्याची पद्धत आपणांत नसल्यानें हिंदुस्थानांत जितके लोक शिकलेले असावयास पाहिजेत तितके नाहीत असें ते म्हणत. मुलांनीं स्वतःचीं कामें स्वतः करावीत, असें त्यांना वाटे.

— २९ —

प्रफुल्लचंद्रांचीं सामाजिक मते वडिलांच्या शिकवणूकीमुळे पहिल्या-पासूनच पुढारलेलीं होती. त्यांना जातीजातींतील वैमनस्य, दुजाभाव व ढोंगी सोंवळेपण सहन होत नसे. एका जातीनें दुसऱ्या जातीस कमी लेखावे, एकानें आपणांस श्रेष्ठ म्हणवून घ्यावे व दुसऱ्यास हीन लेखावे, ह्या कल्पनाच त्यांना आवडत नसत. ‘जानीजातींचें बंड मोडून असंबड हिंदुस्थान एका जातीचाच झाला पाहिजे’ असें त्यांचें मत होतें. या मताचा उच्चार त्यांनीं पुष्कळ ठिकाणीं जाहीररीत्या केला होता. विशेषतः १९२९ सालीं तर त्यांनीं या बाबतींत फारच जोराची घोषणा केली व हिंदूंना जातींचें बंड मोडण्यास त्यांनीं सांगितलें.

प्रफुल्लचंद्र यांची अस्पृश्योद्धाराबद्दलची मतेही फारच जहाल होती. ‘अस्पृश्यता ही हिंदुधर्मास लागलेली कीड आहे’ असें त्यांना वाटे. ही अस्पृश्यता कायमची नाहीशी करा, असें त्यांनीं १९१७ सालीं कलकत्त्यास भरलेल्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे वेळीं अध्यक्षपदावरून सांगितलें.

ते म्हणत, ‘अस्पृश्यतेसारखे हिंदुस्थानास द्विधा करणारे दोष आहेत; म्हणूनच जपानला जें १८७१ सालीं करतां आलें, तें हिंदुस्थानास अद्याप करतां येत नाही.’ त्यांना विशेष वाईट वाटत असे तें यामुळे, कीं, हिंदुस्थानांत श्रेष्ठ म्हणविणारे कांहीं लोक बाहेर वाटेल तसें खाऊ नये तें

खातात, पिऊं नये तें पितात; त्यांचे वर्तन व विचार अत्यंत पापी असतात; असें असून घरांत अत्यंत सोंवळेपणानें मात्र ते वागतात; महाराची सांवली अंगावर पडली असतांना सुद्धां त्यांना स्नान करण्याची इच्छा होते.'

'हिंदु-मुसलमानांनीं एकोप्यानें राहण्यांतच हिंदुस्थानाचा फायदा आहे' असेंही त्यांचें ठाम मत होतें व हेंच मत त्यांनीं अलिगड मुस्लिम युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदान समारंभाचे वेळीं सांगितलें.

१२ प्रफुल्लचंद्र व त्यांचे विद्यार्थी.

- ३० -

नामांकित शिक्षक व शिक्षणसंस्था याकरितां हिंदुस्थान प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानांतील शिक्षणसंस्थेत ज्यावेळीं आजच्या सुखसोई नव्हत्या, त्याकाळीं युरोपिय, चीन व इतर राष्ट्रांतून शिक्षण घेण्याकरितां शेंकडों विद्यार्थी येत. या विद्यार्थ्यांना हजारों मैल चालून जंगलांतील संकटांना तोंड देत यावे लागे; पण जातांना हिंदुस्थानच्या कीर्तीचा सुवास सर्वत्र ते पसरवीत. (हुएनत्संग हा चिनी प्रवासी शिक्षणाकरितांच हिंदुस्थानांत आला होता.)

पण पुढें आपल्या शिक्षणसंस्था खालावत गेल्या; तसें होण्याचें कारण इकडील शिक्षक कमी दर्जाचे होऊं लागले. शिक्षकच निकृष्ट प्रतीचें होऊं लागल्यावर शिक्षणसंस्था उत्तम प्रकारच्या कशा बनणार ?

प्रफुल्लचंद्रांनीं पूर्वकालीन ऋषीप्रमाणें शिक्षकांची नवीन प्रथा पुनः सुरू केली; व त्याचा परिणाम केवढा प्रभावी झाला आहे हें प्रफुल्लचंद्रांच्या चरित्रावरून आपणांस दिसून येते.

आधीं जन्मजात उत्तम शिक्षक; त्यांतून देशहित करण्याची तीव्र तळमळ; अखंड वाचनाची हौस; व विद्यार्थ्यांवद्दल आस्था; त्यांतून योग्य

मार्गदर्शन करण्याची हातोटी; या सर्व गुणांमुळेच 'डॉ. रे' किंवा 'सर रे' हे त्या नांवाने प्रसिद्ध न राहतां 'आचार्य रे' या नांवाने प्रसिद्ध झाले आहेत.

असे शिक्षक सर्व हिंदुस्थानांत जर शेंपनास उत्पन्न होतील तर स्वराज्य अगदीं जवळ येईल यांत शंका नाही.

आजची निःसत्व गुलामी शिक्षण-पद्धति जोंपर्यंत आहे, तोंपर्यंत हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य खात्रीनें दुरावेल.

१२ प्रफुल्लचंद्रांसंबंधानें लोकमत.

- ३१ -

आचरण शुद्ध, स्वार्थावर पाणी सोडण्याची तयारी, विनयशील वागणें, व या सर्वांत ज्ञानाची भर या गोष्टी जर एकाद्यांत असतील, तर त्याचे शत्रूही त्याची स्तुतिस्तोत्रें गातील; त्याच्यावर स्तुतिसुमनें उधळतील; मग मित्रांची तर गोष्टच नको.

जनक, राम, कृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त, महंमद वगैरे जे लोक चिरंजीव झाले आहेत, त्याचें कारण हेंच. या गुणांपैकीं एकेक सुद्धां माणसाला उच्चत्व प्राप्त करून देण्यास समर्थ आहे; मग सर्वांचा समुच्चय माणसास किती श्रेष्ठत्व प्राप्त करून देईल हें सांगावयासच नको.

प्रफुल्लचंद्रांमध्ये वरील सर्वच गुण होते; त्यामुळेच ते सर्वांना प्रिय व पूज्य झाले. रविन्द्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी यांना सुद्धां त्यांच्या बदल फार आदर असे.

'प्रफुल्लचंद्र हे तरुणांचे गुरु, त्यांच्यांत चैतन्य उत्पन्न करणारे व त्यांच्यापुढें उच्चतम ध्येय ठेवणारे असे शिक्षक आहेत' असें टागोरांना

वला. ज्या परदेशच्या विश्वविद्यालयांत त्यांनी प्रवेश केला, तेथेच ते रासायनिक संस्थेचे उपाध्यक्ष झाले.

प्रफुल्लचंद्र यांच्यापुढे 'ध्येय' असे. देशाकरितां कांहीं तरी केले पाहिजे असे त्यांनी अगदीं लहापणापासून ठरविले होते. ते "नुसता पुस्तकांतला किडा" न होतां, शाळा कॉलेजमध्ये शिकत असतांनाच समाजांत वावरूं लागले. स्वतःच्या सुखाची पर्वा न करितां दुसऱ्यांकरितां ते श्रम घेऊं लागले. आपण पुष्कळ शिकावे व हिंदुस्थानांत मोठमोठे कारखाने काढावेत, असे त्यांना मनापासून वाटे. कारखाने स्थापल्याने आपले लोक उपाशी मरणार नाहीत व त्यांना काम मिळेल अशी त्यांना खात्री होती.

प्रफुल्लचंद्रांचे राहणे अगदींच साधे असे. पाहिल्यापासून ते खादी वापरीत. याहून साधा असा दुसरा पोषाख ते कोणता ? ते मनाचेही अत्यंत निर्मळ व थोर. वागणेही साधे व विचारही थोर !

प्रफुल्लचंद्र आपला वेळ फुकट कधीही दवडत नसत. त्यांना रिकाम्यावेळीं लिहिलेलें पुस्तक फारच महत्वाचें ठरलें. त्यांचे वाचन व लेखन अखंड चालूं असे. 'वेळेचा सदुपयोग न केल्याने आयुष्य फुकट जातें; रिकाम्या वेळींही माणसानें कांहीं ना कांहीं कामगिरी करावी; नाहीतर मनुष्य आळशी होतो' असे त्यांचे मत असे. वयाच्या पन्नासाव्या वर्षानंतरही त्यांनी उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे. 'मरणाच्या शेवटच्या घटकेपर्यंत माणसानें एकासारखें काम केले पाहिजे. असें ते म्हणत.

प्रफुल्लचंद्र दुसऱ्याच्या शक्य तितक्या उपयोगी पडत. विद्यार्थ्यांना तर त्यांचे घर मोकळे असे. त्यांना पैशाचीही मदत ते नेहमीं करीत.

प्रफुल्लचंद्रांनी जे शोध केले त्यामुळे हिंदुस्थानचें नांव जगांत झळकलें. युरोपांत जो शोध लावण्यास शतकेच्या शतके गेलीं, तो शोध त्यांनी लावला.

प्रफुल्लचंद्राची राजकीय मते लक्षांत ठेवण्याजोगी आहेत. हिंदु-मुसलमानांची एकी पाहिजे होती; जातींजातींतील भेद त्यांना नको होते. अस्पृश्यता त्यांना कायमची नष्ट व्हावी अशी इच्छा होती. उद्योगधंदे सुरू करून हिंदुस्थानचें वैभव वाढेल अशी त्यांना आशा होती. प्रत्येकांनें चरख्यावर सूत काढावें असें त्यांना वाटे. त्यामुळे निदान मनुष्य आळशी बनणार नाही. प्रफुल्लचंद्रांच्यामते शाळा कॉलेजांतील शिक्षण स्वतःच्या भाषेतूनच द्यावयास पाहिजे.

अशाप्रकारें हिंदुस्थानांतील एक आदर्श ऋषितुल्य शिक्षक, नामांकित शास्त्रज्ञ, समाजसेवक कारखानदार प्रफुल्लचंद्र, वयाच्या ८३ व्या वर्षी, (जून १६ रोजी सायंकाळी ६०-३० वाजतां) कालवश झालें. अन् ते सुद्धां कॉलेजच्या आवारांतच !

पण एक रे शेंकडों विद्यार्थ्यांच्या हृदयांत आज जिवंत झाले आहेत; हे शेंकडो रे प्रफुल्लचंद्रांचेच काम चालूं ठेऊन हिंदुस्थान देशाचें दारिद्र्य दूर करतील अशी आशा कां करूं नये ?

अमर ज्योति वाङ्मय

‘ माणसाचे शेंपूट ’

[शास्त्रीय-वाङ्मय]

जरूर जरूर वाचा !

-- चांचपणी --

१ शुक्राप्रमाणें ज्यांचें तेज अत्यंत तेजस्वी आहे असे हिंदुस्थानांतील कांहीं थोर पुरुष तुम्हांस माहीत असल्यास त्यांचीं नांवें सांगा. प्रत्येकाबद्दल थोडी माहिती सांगा. प्रत्येकाची विशिष्ट कामगिरी सांगा.

२ बंगालला थोर लोकांची जन्मभूमि कां म्हटलें आहे ?

३ प्रफुल्लचंद्रांचें आरंभीचें शिक्षण कोणत्या वातावरणांत झालें ?

४ प्रफुल्लचंद्रांनीं आजारीपणांतील वेळेचा उपयोग कसा केला ?

५ बेजामीन फ्रँकलीन वगैरेंच्या चरित्रांपासून प्रफुल्लचंद्र काय शिकले ?

६ वडिलांकडून पैशाची मदत नसतांनाही प्रफुल्लचंद्र विलायतला जाऊन तेथील अभ्यास पुरा कसें करूं शकले ?

७ कोणकोणत्या गोष्टींमुळे प्रफुल्लचंद्रांची कीर्ति युरोपमध्ये पसरली ?

८ प्रफुल्लचंद्रांच्या औदार्याचीं कांहीं उदाहरणें सांगा. प्रफुल्लचंद्र व इतर कारखानदार यांत तुम्हांस कोणता फरक दिसून येतो ?

९ प्रफुल्लचंद्रांच्या कामगिरीबद्दल त्यांचा सन्मान कोणत्या प्रकारें करण्यांत आला ?

१० प्रफुल्लचंद्रांनीं केलेल्या विशेष उल्लेखनीय कामगिरींबद्दल माहिती द्या.

११ प्रफुल्लचंद्रांनीं लिहिलेल्या कांहीं ग्रंथांचीं नांवें सांगा.

१२ प्रफुल्लचंद्रांचीं कांहीं सामाजिक व शिक्षणविषयक मतें सांगा.

१३ प्रफुल्लचंद्र इतक्या थोर पदवीस नव्हण्यास कोणतीं कारणें झालीं ?

अमर ज्योति वाङ्मय
गीत-ज्योती

[किशोर-किशोरींचा अभिनव सचित्र काव्य-संग्रह]

आचार्य रे यांच्या आयुष्यातील ठळक गोष्टींचे सन.

- १८६१ प्रफुल्लचंद्रांचा जन्म.
- १८७० कलकत्ता हेअर स्कूलमध्ये प्रवेश.
- १८७४ प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे शाळा सोडली; कलकत्त्याहून आपल्या खेडेगावी आले.
- १८७६ प्रकृति बरी झाल्यावर कलकत्त्यास पुनः प्रयाण; आल्बर्ट स्कूलमध्ये दाखल.
- १८७९ प्रवेश पुरीक्षा पास.
- १८८२ गिल्क्राइट स्कॉलशिप मिळविली. युरोपांत शिक्षणाकरित गेले. एडिनबरो विश्वविद्यालयात प्रवेश.
- १८८८ डॉ. एस. सी. पदवी मिळाली. दोन कॉलशिप्स मिळविल्या.
- १८८९ हिंदुस्थानांत परत; कलकत्ता प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत नोकरी.
- १८९२ खासगी रसायनाचा कारखाना काढला.
- १८९६ 'मर्क्युरस् नाइट्रेट' चा शोध; विश्वप्रसिद्धी.
- १९०२ "हिंदी रसायनशास्त्राचा इतिहास" लिहिला.
- १९०४ युरोपांतील रासायनिक प्रयोगशाळा पाहण्यास त्यांना बंगाल सरकारने पाठविले.
- १९११ सी. आय्. ई. हा किताब मिळाला.
- १९१६ सरकारी कॉलेजचा राजिनामा.
- १९१७ कलकत्त्यास भरलेल्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष.
- १९१८ मद्रास विश्वविद्यालयाकडून रसायन शास्त्रावर व्याख्याने देण्यास आमंत्रण.

अमर ज्योति वाङ्मय

[स्थापना ५ डिसेंबर १९४३]

(१) ५ डिसेंबर १९४३ च्या आमच्या योजना-पत्रकांत जाहीर केल्याप्रमाणे, प्रस्तुत (' ज्योति-सामंत-स्मारक ') संस्थेचा, दरवर्षी दिवाळींत धनत्रयोदशीच्या दिवशी, एकाच गटांत, लहान मोठीं विविध वाङ्मयाचीं सर्वांग-सुंदर पुष्पे प्रकाशित करण्याचा संकल्प, आज या पहिल्या गटाच्या रूपाने मूर्त स्वरूपांत येत आहे.

(२) उगवत्या-वाढत्या पिढीला आनंद-ज्ञान-दायक असे नव्या दृष्टीचे, पद्धतशीर, सात्विक-सोज्वल आदर्श वाङ्मय, तज्ञांकडून सुद्धा ललितवृत्त घेऊन उपलब्ध करून द्यावयाचे हा या स्मारक संस्थेचा मनोदय आहे. तो अधिक सुलभ व्हावा, म्हणून विषयपरत्वे ' मनोरंजक ' व ' ज्ञान ' असे आम्ही मुख्य दोन स्थूल विभाग कल्पिले आहेत वयपरत्वे-१) ' शिशुश्रेणी ' (वय वर्षे ७ पर्यंत), (२) ' बाल-श्रेणी ' (वय वर्षे १२ पर्यंत), (३) ' किशोर श्रेणी ' (वय वर्षे १४,) व (४) ' कुमार-श्रेणी ' (वय वर्षे १७ पर्यंत) असे सर्वसाधारण चढते टप्पे ठरवले आहेत. आणि याच विषय-विभागांच्या व वयाच्या-टप्प्यांच्या स्थूल आराखड्याचा अधिक सूक्ष्म विचार करून त्यांत बसणाऱ्या सर्व प्रकारच्या विविध आकर्षक पुस्तकांचा दरवर्षी होणाऱ्या आमच्या असल्या प्रकाशनगटांत समावेश होईल, अशी काळजी घेण्याचा आम्ही प्रयत्न करणार आहो.

(३) या संस्थेच्या कार्यांत फायद्याची विशेष दृष्टी नसली तरी व्यवहार संभाळणे व त्या बाबतींत संभाळून पाऊल टाकणे भाग आहे. संस्थेला मिळणाऱ्या रसिकाश्रयांवर व गुंतलेली रक्कम मोकळी होण्यावरच संस्थेचे प्रत्येक पुढील वर्षाचे कार्य मुख्यतः अवलंबून रहाणार. तेव्हां (संस्थेला मिळणाऱ्या आश्रयाचा आगाऊ अंदाज घेण्यासाठी) आम्ही ' कायम ग्राहकत्वा ' ची योजना उपयुक्त म्हणून मुक्रर केली आहे. पुस्तकाची कितीही लहान आवृत्ती काढली तरी ग्राहकांना त्यांची प्रत प्रथम मिळेल. आणि ती पुन्हां सामान्य गिऱ्हाइकापेक्षा अधिक सवलतीने मिळेल. शेवटी हा प्रश्न सदिच्छा व सहकार्यावर अवलंबून असल्यामुळे फक्त मामुली चार

आणे प्रवेश फी घेऊन कोणत्याही मुलामुलीस आम्ही ग्राहकपटावर नोंदवून घेऊं. ग्राहकांनं संस्थेतर्फे प्रसिद्ध होणारी दरवर्षीचीं सर्वच प्रकाशनें विकत घेतलीं पाहिजेत, असा आमचा आग्रह राहणार नाही. (घेतली तर ती त्याला सवलतीनें मिळतीलच.)

मात्र कोणतीहि गटांतील पांच रुपयाची पुस्तके नक्त रुपये चार किंमतीस त्याला मिळतील, तीं पुस्तके दरवर्षी त्यानें घेतली, तरच त्याचें ग्राहकत्व कायम राहून पुढेहि त्याला सवलत मिळत राहील. पुस्तकाची किंमत परिस्थितीलुरूप परवडेल तितकी कमीतकमी ठेवणार आहोंत. पण तरीही सामान्य गिऱ्हाईकांपेक्षां अधिक सवलत कायम ग्राहकासच मिळणार आहे. तेव्हां या योजनेचा फायदा घेण्याची इच्छा असणाऱ्या पालकांनीं संस्थेशीं याप्रकारें जरूर सहकार्य करावें.

प्रथम वर्षाची विशेष फायद्याची 'परिचय सवलत--'

या वर्षाच्या एकूण बारा पुष्पांची किंमत रु. ५-१३-०

होते. चार ओण प्रवेश फी भरल्यावर हींच सर्वांगसुंदर पुस्तके ग्राहकांना रु. ४-१३-० स पडतील. पालकांचा नवीन परिचय व्हावा म्हणून व संस्थेच्या ग्राहक योजनेला मूर्त स्वरूप यावें म्हणून (रु. ४-१३-० + ०-४ ० = ५-१-०) अशीं एकूण नक्त रु. ५-१-० चीं हीं पुस्तके, रु. ४-१२-० मनीऑर्डरीनें पाठविल्यास, आमच्या खर्चीनें अनरजिस्टर्ड बुकपोस्टानें आमच्या या नवपरिचित ग्राहकाला पाठवून त्याचें नांवही ग्राहकपटावर नोंदवून घेऊं.

(४) 'अमर-ज्योति वाङ्मया'ला आश्रय मिळवून देऊन, उत्तम लेखन साहाय्य करून, उपयुक्त व आवश्यक अशा नवीन प्रकाशनावावत कल्पना सुचवून वगैरे हस्ते परहस्ते जी. जी. सक्रीय मदत केली जाईल त्याबद्दल त्या त्या आस्थेवाईक हितचिंतकांनी संस्था सदैव ऋणीच राहील.

बिनम-चालक

‘अमर ज्योति वाङ्मय’

चालकः—सौ. स्नेहल सामंत, पी. ए.

मुख्य संपादकः - श्री. रघुवीर सामंत, बी. ए. बी. टी.

कचेरीः—अमर ज्योति प्रकाशन, १४ बी. हरजीवन एस्टेट, दादर,

तथापि, दरवर्षी होणाऱ्या या 'दिपावली प्रकाशनां' च्या गटाची व्याप्ती सर्व विभागांपर्यंत व सर्व टप्प्यां-श्रेणींपर्यंत पोहोचणे, हे संस्थेच्या आदल्या वर्षाच्या प्रकाशनाला मिळणाऱ्या रसिकाश्रयावर, संस्थेच्या स्थिर आर्थिक परिस्थितीवर व त्या त्या वेळच्या भौवतालच्या अनुकूल प्रतिकूल परिस्थितीवरच अवलंबून रहाणार, हे अर्थातच लक्ष्यांत घेतले पाहिजे.—तरी पण होतां होईतों कमीत कमी बारा ते अठरा पुण्यांची गुंफण दर दिवाळीत संस्था करू शकेल अशी आमची आज तरी इछा-आकांक्षा आहे. आम्हाला तशी उमेद आहे.

(४) या संस्थेच्या कार्यात फायद्याची विशेष दृष्टी नसली तरी व्यवहार संभाळणे व त्या बाबतीत संभाळून पाऊल टाकणे भाग आहे. संस्थेला मिळणाऱ्या रसिकाश्रयावर व गुंतलेली रक्कम मोकळी होण्यावरच संस्थेचे प्रत्येक पुढील वर्षाचे कार्य मुख्यतः अवलंबून रहाणार. तेव्हा (संस्थेला मिळणाऱ्या आश्रयाचा आगाऊ अंदाज घेण्यासाठी) आम्ही 'कायम ग्राहकत्वा'ची योजना उपयुक्त म्हणून सुकर केली आहे. पुस्तकाची कितीही लहान आवृत्ती काढली तरी ग्राहकांना त्यांची प्रत प्रथम मिळेल. आणि ती पुन्हा सामान्य गिऱ्हाईकापेक्षा अधिक सवलतीने मिळेल. शेवटी हा प्रश्न सदिच्छा व सहकार्यावर अवलंबून असल्यामुळे फक्त मामुली चार आणे प्रवेश फी घेऊन कोणत्याही मुलामुलीस आम्ही ग्राहकपटावर नोंदवून घेऊ. ग्राहकाने संस्थेतर्फे प्रसिद्ध होणारी दरवर्षीची सर्वच प्रकाशने विकत घेतली पाहिजेत, असा आमचा आग्रह राहणार नाही. (घेतली तर ती त्याला सवलतीने मिळतीलच.)

मात्र कोणतीही गटांतील पांच रुपयाची पुस्तके नक्त रुपये चार किंमतीस त्याला मिळतील, ती पुस्तके दरवर्षी त्याने घेतली, तरच त्याचे ग्राहकत्व कायम राहून पुढेही त्याला सवलत मिळत राहील. पुस्तकाची किंमत परिस्थितीनुरूप परबंदेल तितकी कमीतकमी ठेवणार आहोत. पण तरीही सामान्य गिऱ्हाईकापेक्षा अधिक सवलत कायम ग्राहकासच मिळणार आहे.

अमर-ज्योति वाङ्मया ला आश्रय मिळवून देऊन, उत्तम लेखन साहाय्य करून, उपयुक्त व आवश्यक अशा नवीन प्रकाशनाव्यवहत कल्पना सुचवून बोगे हस्ते परहस्ते जी. जी. सक्रीय मदत केली जाईल त्याबद्दल त्या लक्षणीच राहील.

IRBK-0102172

IRBK-0102172

ही संस्था भदैव
१-चतुर्दश